

KULTURA POKOJU

Kultura dialogu. Dialog w kulturze

Helena MAREK
Bożenna PIĄTKOWSKA
(redakcja naukowa)

Poznań 2018

Recenzje

dr hab. Franciszek NOWIŃSKI
prof. dr hab. Jerzy OLSZEWSKI

Projekt okładki i strony tytułowej

Justyna Dębowska

Skład komputerowy

Jan Żyłowski

Za jakość języka i wartość merytoryczną odpowiedzialność ponosi autor artykułu.

Copyright©2018by

 wydawnictwo Wyższej Szkoły Bezpieczeństwa
All rights reserved

ISBN: 978-83-65096-82-1

 wydawnictwo Wyższej Szkoły Bezpieczeństwa

ul. Orzeszkowej 1, 60-778 Poznań

tel. 61 851-05-18

e-mail: kierownik.wydawnictwa@wsb.net.pl

www.wsb.net.pl

Druk i oprawa

"ESUS" Agencja Reklamowo-Wydawnicza
ul. Południowa 54, 62-064 Plewiska
tel./fax. 61 835-35-36
www.esus.pl

Wydanie pierwsze
Druk ukończono w czerwcu 2018 r.

SPIS TREŚCI

Wstęp	7
CZĘŚĆ I: WSPÓŁCZESNE ZAGROŻENIA I WYZWANIA DLA DIALOGU MIĘDZYKULTUROWEGO	11
Wpływ rozwoju cyberprzestrzeni na kulturę dialogu społecznego (Stanisław BEDNAREK)	13
Dialog i dyskusja versus konflikt i agresja (Danuta CIUKSZO)	23
Potrzeba dialogu w zakresie postrzegania bezpieczeństwa na pograniczu (Dariusz JURCZAK)	33
(Nie) pokój w cyberprzestrzeni – analiza problemu (Maciej MARCZYK)	53
Wojna jako zjawisko społeczne i przedmiot socjologii wojny (Milena PALCZEWSKA)	73
Jednostka Samorządu Terytorialnego jako ogniwo systemu bezpieczeństwa państwa (Robert ROGUSKI)	91
CZĘŚĆ II: WARTOŚĆ I ZNACZENIE DIALOGU W EDUKACJI	101
Edukacja muzealna jako dialogowa (Kinga Anna GAJDA)	103
Kształtowanie świadomości społeczeństwa informacyjnego w procesie zmian cywilizacyjno-kulturowych (Jerzy GAŚSIOROWSKI)	119
Przestępstwa na tle nienawiści. Studium prawnokarne (Katarzyna MRÓZ)	151
Stosunek młodzieży do parafilii i upodobań seksualnych w świecie realnym i wirtualnym (Konrad JANKOWSKI)	169
Kultura i cywilizacja – cywilizacja ogólnoludzka czy cywilizacje narodowe (Mirosława MARCINIUK)	185
Informacyjne aspekty dialogu – ujęcie cybernetyczne (Jolanta WILSZ)	191
Kultura dialogu w myśleniu o edukacji (Alina WRÓBLEWSKA, Waldemar ŁAGODOWSKI)	205
Wpływ dialogu na kształtowanie relacji nauczyciel – uczeń w aspekcie kształcenia zawodowego (Beata MYDŁOWSKA)	217

CZĘŚĆ III: PERSPEKTYWY I PROBLEMY DIALOGU MIĘDZYRELIGIJNEGO	231
Specyfika dialogu we współczesnym staroprawosławiu (Stefan PASTUSZEWSKI)	233
Dialog motywujący w procesie resocjalizacji (Kazimierz PIERZCHAŁA, Kamil KUBICKI)	245
Dialog nieba z ziemią na przykładzie objawień w Gietrzwałdzie (Mateusz RUTYNOWSKI)	255
Festiwal teatralny dialog - Wrocław jako realizacja idei dialogu z perspektywy kultury oraz religii. Wybrane spektakle, hasła, kontrowersje (Anna SANECKA)	263
Inicjatywy na rzecz dialogu międzyreligijnego w Polsce przyczynkiem do pokoju (Dominika WYSOCZYŃSKA)	277
Noty o Autorach	285

CONTENTS

Introduction.....	7
CHAPTER I: CONTEMPORARY THREATS AND CHALLENGES FOR INTERCULTURAL DIALOGUE	11
Influence of cyberspace advancement on the culture of social dialog (Stanisław BEDNAREK)	13
Dialogue and discussion vs. conflict and aggression (Danuta CIUKSZO)	23
Need for dialogue in perceiving safety in borderland (Dariusz JURCZAK)	33
Damage in the cyberspace - analysis of the problem (Maciej MARCZYK)	53
War as a social phenomenon and subject of the sociology of war (Milena PALCZEWSKA)	73
Local Government Unit as part of the system of state security (Robert ROGUSKI)	91
CHAPTER II: THE VALUE AND MEANING OF DIALOGUE IN EDUCATION ..	101
Museum-based education as a dialog with pupils (Kinga Anna GAJDA)	103
Shaping the information society's awareness in the course of civilizational and cultural changes (Jerzy GAŚSIOROWSKI)	119
Hate crimes. Criminal law study (Katarzyna MRÓZ)	151
Youth's attitude of paraphilias and sexual preferences in reality and virtual reality (Konrad JANKOWSKI)	169
Culture and civilization - universal civilization or national civilization (Mirosława MARCINIUK)	185
Informational aspects of dialogue – cybernetic approach (Jolanta WILSZ)	191
Dialogue culture in thinking about education (Alina WRÓBLEWSKA, Waldemar ŁAGODOWSKI)	205
The influence of dialogue on formation the teacher-study relations in the aspect of vocational training (Beata MYDŁOWSKA)	217

CHAPTER III: PROSPECTS AND PROBLEMS OF INTER-RELIGIOUS DIALOGUE	231
The specificity of dialogue in modern Old Slavonic (Stefan PASTUSZEWSKI)	233
Motivational dialogue in the process of rehabilitation (Kazimierz PIERZCHAŁA, Kamil KUBICKI)	245
Dialogue of heaven and the world during the revelation in Gietrzwałd (Mateusz RUTYNOWSKI)	255
The Dialog-Wrocław Theatre Festival as a realization of the idea of dialogue from the cultural and religious perspective. Selected performances, slogans and controversies (Anna SANECKA)	263
Initiatives for inter-religious dialogue in Poland as a contribution to peace (Dominika WYSOCZYŃSKA)	277
Notes about the Authors	285

WSTĘP

Każdy dialog zakłada istnienie wspólnego języka, albo lepiej kształtuje go.
Hans - Georg Gadamer

Słowo dialog jest wieloznaczne i ma odmienny sens w zależności od obszaru, na którym funkcjonuje. W życiu codziennym jest to rozmowa dwojga ludzi. Z kolei w naukach o literaturze określa się nim zarówno wypowiedź dwu lub więcej osób, jak i formę literacką, w której treść przedstawiona jest w postaci dyskusji pary czy też kilku rozmówców. Prowadząc rozważania i wywody o dialogu międzykulturowym, religijnym, edukacyjnym, społecznym, politycznym, itp., chodzi nam o coś więcej, a może nawet o coś innego niż po prostu rozmowę. Podsumowując to stwierdzenie - głównym celem dialogu jest stworzenie płaszczyzny porozumienia na rzecz dialogu międzyreligijnego i międzykulturowego, itp. oraz promowanie działań i postaw otwartych na inne kultury i religie, zwalczających stereotypy, skierowanych na poznawanie i współistnienie z drugim człowiekiem.

Współczesny świat, podlegający nieustannym zmianom, niezmiennie nam przypomina, że żyjemy w epoce dialogu. Jednocześnie wskazuje, że nasza egzystencja rozgrywa się na jednej planecie, przez co współistniejące ze sobą kultury, religie, edukacja spotykają się ze sobą. W kontekście zetknięcia się ze sobą zróżnicowanych wartości, zasad moralnych oraz odpowiedzialnych mądrości, niezwykle ważną i niezbędną rolę odgrywa właśnie dialog, który za pomocą swoich składowych zapewnia prawidłową komunikację międzyludzką. Tymi składowymi są: po pierwsze – nawiązanie kontaktu przez uczestników dialogu, a po drugie – wspólne poszukiwanie prawdy, a w efekcie – jej odnalezienie.

Dialog przejął rolę wspólnego kształtowania świata i staje się niekiedy wspólnym poszukiwaniem prawdy, przez co nie jest już tylko wyborem, ale koniecznością. Prawda ta świadczy o tym, że ludzie otwierają się na siebie i świat, a także coraz częściej dochodzą do wniosku, że dialog winien być drogą do rozwiązywania różnorodnych problemów wielokulturowości. Ale czy tak jest, najpierw trzeba zadać pytanie – „Czym jednak jest dialog i skąd ta konieczność”? Przywołując niemieckiego filozofa i humanistę, Hansa Geорга Gadamera uzyskamy odpowiedź, że jeżeli nie będziemy ze sobą rozmawiać, to nie tylko utracimy siebie, ale utracimy również świat i wszystko co nas z tym wiąże. Czy wobec tego jesteśmy jednak przygotowani do dialogu oraz jak możemy ustrzec się zagrożeń złego rozumienia dialogu? Na te pytania z pewnością nie ma jednoznacznych odpowiedzi i tak naprawdę nie wiadomo czy kiedykolwiek je uzyskamy.

Niech przesłaniem będą więc słowa Jana Pawła II, zapisane w encyklice „Redemptoris missio”: „Dialog nie rodzi się z taktiki czy wyrachowania, ale jest działaniem mającym swe uzasadnienie, wymogi, godność: wypływa z głębokiego szacunku dla tego wszystkiego, co w każdym człowieku zdziałał ten Duch, który tchnie tam, gdzie chce”. Taki dialog opierający się na prawdzie, nadziei i miłości może przynieść jedynie dobro, czego wynikiem będą porozumienia gwarantujące pokojowe współistnienie jednostek oraz całych narodów. Z kolei etapem mającym na celu pojednanie winno być przyznanie się do przewinień i obopólne wybaczenie.

Obecna rzeczywistość dość jasno i wyraźnie wskazuje, że zrozumienie i kompetencje międzykulturowe są ważniejsze niż kiedykolwiek, albowiem pozwalają one rozróżnić i rozpoznać przyczyny niektórych najbardziej uciążliwych problemów, z jakimi muszą zmagać się współczesne społeczeństwa. Tymi problemami są takie zjawiska, jak: np. dyskryminacja, rasizm, mowa nienawiści, a na ich powstanie duży wpływ mają różnice kulturowe, społeczno-kulturowe, etniczne i inne. Stąd też w wielu kontekstach naszego życia odczuwamy silną potrzebę zapewnienia takiej edukacji, dzięki której obywatele mogliby żyć wspólnie. Powinno to też być impulsem do tego, aby wszyscy rozwijali kompetencje międzykulturowe i nabywali umiejętności porozumiewania się ponad podziałami kulturowymi, co stanowi o podstawie funkcjonowania zróżnicowanych społeczeństw demokratycznych.

Nie bez znaczenia jest fakt, iż Rada Europy już od lat 70. XX wieku rozwija tradycję poszerzania edukacji międzykulturowej. W maju 2008 r. przyjęta Biała Księga Dialogu Międzykulturowego uznaje edukację międzykulturową za jeden z pięciu priorytetowych obszarów, w których należy podjąć działania mające na celu poszanowanie praw człowieka, demokracji, rządów prawa oraz porozumienia. Z tego więc wynika, że kompetencje międzykulturowe są potrzebne każdemu, ale jeżeli nie są nabywane automatycznie, powinno się je kreować i rozwijać przez całe życie.

Od dawna wychowanie oraz dialog pomiędzy osobami wywodzącymi się z różnych kultur i religii stanowiły podstawę istnienia ludzkiego. Aktualne spojrzenie na taką perspektywę wskazuje na coraz większe ożywienie i zainteresowanie przedstawianą problematyką, tworząc atmosferę zaufania, otwarcia i solidarności. W takim aspekcie zauważamy, że religie wnoszą do współczesnego społeczeństwa duży potencjał w rozwój i wychowanie człowieka. W religiach pojawia się wiele ujęć wychowania do dialogu, w ramach których badacze analizują je w powiązaniu z kształtowaniem postaw osób, w odniesieniu do religii współwystępujących na danym obszarze. W takim znaczeniu dialog podkreśla indywidualność każdego człowieka, a jednocześnie jest tym elementem, który „uczestniczy w spotkaniu się z samym sobą”.

Dialog stanowi wartość samą w sobie i z całą pewnością można stwierdzić, że jest również budowaniem obszaru nowych wartości. Zdaniem Józefa Tischnera dialog jest „jak wpuszczenie światła” oraz, że jest on „budowaniem wzajemności”. Dialog polega więc na podzieleniu pewnych wartości, jak i odkrywaniu nowych, przez co jego podmioty wzajemnie się dopełniają. Sam dialog – jako proces – również opiera się na określonych wartościach, do których możemy zaliczyć: wolność, odpowiedzialność, solidarność, uczciwość, godność i tolerancję. Jego podmioty darzą się wzajemnie szacunkiem i zaufaniem.

Autorzy artykułów zamieszczonych w niniejszej publikacji dali impuls do stworzenia płaszczyzny dla wymiany poglądów w obszarze wielokulturowości i prawdy w aspekcie tak potrzebnego w dzisiejszych czasach dialogu. Na niniejszy tom składają się wybrane referaty wygłoszone podczas konferencji. Materiały podzielone zostały na trzy części, które odpowiadają interdyscyplinarnemu charakterowi toczonych dyskusji. W pierwszej z nich – Współczesne zagrożenia i wyzwania dla dialogu międzykulturowego - autorzy podejmują rozważania na temat potrzeby dialogu w związku z pluralizmem światopoglądów. Część druga – Wartość i znaczenie dialogu w edukacji - ukazuje dyskusje na temat dróg dialogu

w obszarze edukacji, relacji interpersonalnych pomiędzy uczniami a nauczycielami. Część trzecia – Perspektywy i problemy dialogu międzyreligijnego - przedstawia niektóre problemy związane ze wzajemnym poznaniem, przełamywaniem przesądów i zrozumieniem wyznawców różnych religii, otwarciem na prawdę, uwagę i przychylność wobec drugiego człowieka.

Wyrażamy nadzieję, że niniejsza praca będzie przyczynkiem do dyskusowania z różnych perspektyw nad tak ważnym zagadnieniem jakim jest dialog. Bowiem jak pięknie powiedział Jan Paweł II w Przemówieniu do Episkopatu Polski (1979) – „W dialogu trzeba jasno mówić, kim ja jestem, żeby móc rozmawiać z kimś drugim, który jest inny”.

Również w kolejnych rozważaniach warto zastanowić się nad słowami Ryszarda Kapuścińskiego („Ten Inny”): „Świat był dla mnie zawsze wielką wieżą Babel. Jednak wieżą, w której Bóg pomieszał nie tylko języki, ale także kulturę i obyczaje, namiętności i interesy, i której mieszkańcom uczynił ambiwalentną istotę łączącą w sobie Ja i nie – Ja, siebie i Innego, swojego i obcego”.

REDAKTORZY

CZEŚĆ I

**WSPÓŁCZESNE
ZAGROŻENIA I WYZWANIA
DLA DIALOGU
MIĘDZYKULTUROWEGO**

WPŁYW RZOWOJU CYBERPRZESTRZENI NA KULTURĘ DIALOGU SPOŁECZNEGO

1. Wprowadzenie – geneza i rozwój cyberprzestrzeni

Termin „przestrzeń” jest obecnie bardzo często używany, a może nawet i nadużywany w różnych kontekstach. Wynika to niewątpliwie z faktu, że wszystkie dostępne naszemu poznaniu zmysłowemu zjawiska i procesy zachodzą w określonym obszarze przestrzeni i w określonym przedziale czasu. Innymi słowy, nie potrafimy odbierać rzeczywistości inaczej, niż jako przestrzenną i czasową. Również my sami zajmujemy określoną objętość przestrzeni i żyjemy w przedziale czasu, wyznaczonym przez daty urodzenia i śmierci. Przestrzeń, w której żyjemy z bardzo dobrym przybliżeniem można traktować jako trójwymiarową przestrzeń Euklidesa. Taka przestrzeń jest konieczna do zaistnienia życia na Ziemi w takiej formie, w jakiej ono obecnie występuje. Gdyby nasza przestrzeń była, np. dwuwymiarowa, to wówczas nie możliwe byłoby funkcjonowanie w niej nawet tak prostych organizmów, jak pantofelki. Wynika to stąd, że w takiej przestrzeni nie można by utworzyć obszaru jednospójnego, przez który przechodzi kanał lub jama (najprostszy przewód pokarmowy), niezbędny do pobierania pożywienia i usuwania zbędnych produktów metabolizmu.

To, czym są przestrzeń i czas, wciąż stanowi przedmiot dociekań filozofów i fizyków. Istnieją hipotezy, że w bardzo małej skali (skala Plancka – długość 10^{-35} m, czas 10^{-44} s), przestrzeń i czas mogą być skwantowane, czyli nieciągłe¹. Weryfikacja tych hipotez pozostaje jednak daleko poza współczesnymi możliwościami pomiarowymi. Fizycy rozpatrują również teorie, w których przestrzeń w mikroskali ma znacznie więcej wymiarów, (np. 12 w teorii superstrun), natomiast po przejściu do skali obserwowalnych część tych wymiarów ulegałaby kompaktyfikacji (zwinieniu) i otrzymywalibyśmy obiekty trójwymiarowe². Również te teorie znajdują się obecnie poza możliwościami weryfikacji eksperymentalnej.

Matematycy często zajmują się badaniem właściwości przestrzeni. W tym celu definiują oni abstrakcyjne przestrzenie, jako zbiory obiektów o określonych właściwościach, np. zbiory wektorów, tworząc w ten sposób „przestrzeń wektorową na ciałem liczb rzeczywistych”. Często przestrzenie te nazywane są od nazwisk ich twórców lub badaczy. Stąd też w matematyce rozpatruje się przestrzenie Euklidesa, Riemana, Hilberta, Banacha, Hausdorfa itd³. Co ciekawe, przestrzenie takie okazują się być bardzo użyteczne do opisu różnych zjawisk w realnym świecie, np. w mechanice kwantowej używana jest przestrzeń Hilberta⁴.

W fizyce, od czasu sformułowana w XVII w. przez Izaaka Newtona zasad mechaniki klasycznej do stworzenia na początku XX w. przez Alberta Einsteina

¹Mizerski W., *Tablice fizyczno-astronomiczne*, Wydawnictwo Adamantan, Warszawa 2013, s. 457.

²Ajduk Z., Pokorski S., *Świat supersymetrii*, „Wiedza i Życie”, nr 4, 2008, s. 30-33.

³Bronsztejn I.N., Siemiendajew K.A., Musiol G., Mühling H., *Nowoczesne kompendium matematyki*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2009, s. 650.

⁴Dreszer J., Koch E., Kulesza C., Trajdos T., Wojdat M. (red.), *Poradnik inżyniera matematyka*, Wydawnictwa Naukowo-Techniczne, Warszawa 1971, s. 933.

szczególnej teorii względności, czas i przestrzeń rozpatrywane były oddzielnie. Izaak Newton w swoich dziele „Matematyczne zasady filozofii przyrody” napisał, że absolutny czas płynie w sposób jednostajny i niezależny do wszelkich czynników zewnętrznych. Albert Einstein formułując w 1905 r. szczególną teorię względności wykazał, że czas jest względny i wpływa w sposób zależny od szybkości ruchu układu odniesienia⁵. W ten sposób powiązał ze sobą czas i przestrzeń oraz doprowadził do wprowadzenia pojęcia czasoprzestrzeni. W 1915 r. Albert Einstein sformułował ogólną teorię względności, w której wykazał, że właściwości przestrzeni i upływ czasu zależą również od ilości i rozkładu zawartej tam materii, a dokładniej jej masy. Dostępną naszemu doświadczeniu przestrzeń w otoczeniu dużych mas nie można już uważać za przestrzeń Euklidesową, w której odległość między dwoma punktami oblicza się z twierdzenia Pitagorasa. Rozkład mas powoduje zmianę właściwości („zakrzywienie”) czasoprzestrzeni i powinna być ona reprezentowana przez przestrzeń Riemana. Ponadto, obecność dużych mas powoduje spowolnienie upływu czasu w ich otoczeniu⁶.

W naukach humanistycznych i społecznych terminu „przestrzeń” używa się często w znaczeniu przenośnym lub umownym. I tak, np. ekonomiści mówią o „przestrzeni zjawisk gospodarczych”. Politycy i duchowni o „poszerzaniu przestrzeni wolności człowieka”. Napisana została nawet monografia, dotycząca „przestrzeni turystycznej cmentarzy”⁷. Umowne znaczenie ma również termin „cyberprzestrzeń”. W latach sześćdziesiątych XX w. w Stanach Zjednoczonych pojęto pierwsze próby łączenia ze sobą komputerów i tworzenia sieci na potrzeby wojska⁸. Upowszechnienie sieci komputerowych do celów cywilnych nastąpiło jednak później, kiedy to na początku lat osiemdziesiątych ubiegłego wieku udoskonalono protokół transmisji danych (FTP – File Transfer Protocol). W Polsce szybkie rozwój i rozszerzenie dostępu do globalnej sieci komputerowej – Internetu rozpoczął się na początku lat dziewięćdziesiątych XX w., po zniesieniu cenzury i zapoczątkowaniu tzw. transformacji ustrojowej. Dziś, dzięki technologiom bezprzewodowym, dostęp do Internetu możliwy jest prawie na całym obszarze kraju – nie tylko na powierzchni gruntu, ale również na statkach powietrznych i jednostkach pływających, inaczej można powiedzieć w całej przestrzeni. Stąd też pojawienie się terminu cyberprzestrzeń. Termin cyberprzestrzeń ma więc znacznie umowne i oznacza obszar, w którym są użytkowane współczesne technologie informacyjne (IT – Information Technology). Warto tu również zauważyć, że w połowie XX w. oraz w latach późniejszych, powszechne było użycie terminu „cybernetyka” do określenia nauki o przetwarzaniu i wykorzystywaniu informacji. Termin ten używany jest również obecnie, np. w nazwach wydziałów niektórych uczelni, m.in. Wojskowej Akademii Technicznej w Warszawie. Wszystko to zapewne przyczyniło się do kształtowania terminu cyberprzestrzeń. Obecnie, jako

⁵Taylor E.F., Wheeler J.A., *Spacetime Physics*, edited by: W.H. Freeman and Company, San Francisco and London 1962, p. 63.

⁶Hartle J.B., *Gravity, An Introduction to Einstein's General Relativity*, edited by: Pearson Education, Inc. Addison Wesley, San Francisco 2003, p. 199.

⁷Tanaś S., *Przestrzeń turystyczna cmentarzy. Wstęp do tanatoturystyki*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2008, s. 7.

⁸Fulmański P., Sobieski Ś, *Wstęp do informatyki, podręcznik*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2005, s. 23.

synonimu tego słowa jest używane określenie „infosfera”, ale występuje ono znacznie rzadziej.

2. Nowe kierunki rozwoju cyberprzestrzeni

Nie ma jednej ścisłej i powszechnie zaakceptowanej definicji kultury. Najczęściej jednak przez kulturę rozumie się zbiór wszystkich dóbr materialnych i niematerialnych, które zostały wytworzone i weszły do użytku w określonej grupie społecznej⁹. Takimi bardzo wysoko cenionymi dóbrami kultury są pokój i bezpieczeństwo. Dobra te warunkują prawidłowy i harmonijny rozwój jednostek i całych społeczeństw. O wysokiej pozycji tych dóbr świadczy, choćby ich miejsce w często cytowanej hierarchii potrzeb człowieka, opracowanej w latach trzydziestych XX w. przez amerykańskiego psychologa Abrahama Masłowa¹⁰. Ze względu na różnice interesów jednostek i grup społecznych dochodzi jednak do zagrożenia pokoju, konfliktów i wojen. Jednym ze sposobów unikania tych zdarzeń jest podejmowanie dialogu, zarówno na szczeblu jednostek, jak też grup społecznych i całych państw. Istotną rolę w tym dialogu odgrywają środki, które dają rozwój technologii informacyjnej i cyberprzestrzeni. W ostatnich latach pojawiły się w tej dziedzinie nowe kierunki i możliwości, które zostaną poniżej przedstawione.

1. Techniki biometryczne – pomiary i wykorzystywanie niepowtarzalnych cech organizmów do ich identyfikacji lub uzyskiwania przez nie dostępu do określonych zasobów lub funkcji, np. otrzymania informacji, czy dokonywania operacji bankowych¹¹. Najczęściej stosowane techniki to:
 - a skanowanie linii papilarnych;
 - b skanowanie tęczówki oka;
 - c rozpoznawanie głosu;
 - d rozpoznawanie twarzy¹²;
 - e rozpoznawanie układu naczyń krwionośnych pod skórą dłoni;
 - f pomiar odległości między charakterystycznymi punktami twarzy;
 - g analiza specyficznych ruchów podczas chodzenia;
 - h badanie kodu DNA.
2. Sztuczna inteligencja (AI – Artificial Intelligence) (programy „uczące się”, np. rozpoznawania obrazów na podstawie przypadków już rozpoznanych)¹³;
3. Chat-boty – programy udające rozmówcę;
4. Spam-boty – programy zbierając adresy internetowe i rozsyłające niechciane informacje;
5. Rzeczywistość rozszerzona (AR – Augmented Reality)¹⁴;
6. Rzeczywistość wirtualna (VR – Virtual Reality);
7. Internet rzeczy (IoT – Internet of Things) – podłączanie do Internetu różnego rodzaju urządzeń, np. lodówki, ogrzewania mieszkania, w celu zwiększenia

⁹Kmita J., *Kultura i poznanie*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1985, s. 238.

¹⁰Maslow A., *Motywacja i osobowość*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2017, s. 71.

¹¹Plucińska M., Ryżko J., *Dynamika rozwoju biometrii w ostatnich latach*, „Elektronika”, nr 12, 2016, s. 41-45.

¹²Nadolski K., *Wielki brat patrzy*, „Wiedza i Życie”, nr 7. 2016, s. 58-63.

¹³Krzyżanowski P., *Obliczenia inżynierskie i naukowe*, Szybkie, skuteczne, efektywne, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2012, s. 199.

¹⁴W. Małecki (red.), *Nowy wymiar komputera*, „Komputer Świat”, nr 17, 2010, s. 18-25.

- ich funkcjonalności, np., dokonywania e-zakupów, czy zdalnego sterowania¹⁵;
8. Internet za darmo w każdym miejscu na Ziemi – sieć 2000 mikrosatelitów rozmieszczonych na orbitach geostacjonarnych (projekt Google'a);
 9. Interfejsy mózg-komputer (BCI – Brain-Computer Interface) – urządzenia, pozwalające przekazywać informacje do komputera za pomocą impulsów, wytwarzanych przez korę mózgową, bez użycia klawiatury, myszy itp. Interfejsy te dzieli się na:
 - a kontaktowe (z użyciem elektrod implantowanych do tkanki mózgowej użytkownika lub siatki z elektrodami umieszczonymi na skórze jego głowy);
 - b zdalne (nie mające bezpośredniego kontaktu z użytkownikiem, ale oparte np. na pomiarach indukcji pola magnetycznego, wytwarzanego przez mózg użytkownika).
 10. Stymulacja elektroniczna mózgu, która może być:
 - a kontaktowa (za pomocą elektrod implantowanych do tkanki mózgowej użytkownika lub siatki z elektrodami umieszczonymi na skórze jego głowy);
 - b zdalna (za pomocą impulsów promieniowania elektromagnetycznego, pobudzającego wybrane ośrodki mózgu).
 11. Internet ludzi, globalny światowy superkomputer ...? (Takie futurystyczne projekty też są brane pod uwagę).

3. Pozytywne skutki rozwoju cyberprzestrzeni

Rozwój cyberprzestrzeni otworzył niespotykane wcześniej i pozytywne możliwości prawie w każdej dziedzinie życia, zarówno dla poszczególnych osób, jak i całych społeczeństw. Ze względu na ograniczone ramy tego artykułu nie sposób omówić tych wszystkich możliwości. Trudno jest też podać ich wyczerpującą listę. Nie mniej jednak poniżej zostanie przedstawiona lista tych możliwości, które niewątpliwie są wykorzystywane najczęściej.

1. Wspomaganie nauczania (systemy: CAI – Computer Assisted Instruction, CAL – Computer Assisted Learning, CMI – Computer Managing Instruction, CML – Computer Managing Learning);
2. Kształcenie zdalne (e-learning) ;
3. Szkolenie, np. operatorów maszyn, kierowców, pilotów, kontrolerów ruchu lotniczego (symulatory lotu, wieży kontrolnej, lokomotywy);
4. Tele-praca (działalność zawodowa na rzecz zakładu pracy, wykonywana z miejsca zamieszkania pracownika lub z innego miejsca poza zakładem);
5. Zakupy w sklepach internetowych (zakupy „w sieci”);
6. Zdalne załatwianie spraw urzędowych (e-urząd);
7. Wirtualne wycieczki;
8. Szerszy udział w kulturze;
9. Nowe formy rozrywki (m.in. gry komputerowe);
10. Ułatwienie kontaktów międzyludzkich, m.in. telefonia internetowa (VoIP – Voice over Internet Protocol);

¹⁵ Romaniuk R.S., *Internet przedmiotów – od nauki do przemysłu*, „Elektronika”, nr 6, 2017, s. 3-37.

11. Szerszy udział w życiu społecznym (portale społecznościowe – Face-book, Instagram i inne);
12. Szybki dostęp i wymiana informacji naukowych (biblioteki wirtualne, repozytoria, czasopisma on-line, wolny dostęp do artykułów, książek – open access);
13. Zdalne prowadzenie badań naukowych i opracowywanie ich wyników¹⁶;
14. Tele-medycyna (konsultacje specjalistów, monitoring postępów terapii, zabiegi medyczne wykonywane za pomocą dedykowanych robotów, sterowanych zdalnie przez sieć, np. zabiegi kardiochirurgiczne za pomocą robotów Da Vinci, Robin Heart);
15. Nadzór na wykonywaniem kary ograniczenia wolności („elektroniczna bransoletka”, pozwalająca na kontrolę, czy skazany nie przekracza granic wyznaczonego obszaru, np. miejscowości zamieszkania);
16. Monitoring infrastruktury krytycznej – elektrownie, porty lotnicze, zapory wodne itp.;
17. Projektowanie wspomagane komputerowo (CAD – Computer Assisted Design);
18. Sterowanie produkcją – centra obróbkowe sterowane numerycznie, drukarki 3D, roboty przemysłowe;
19. Usprawnienie planowania i zarządzania (administracją państwową, transportem, przemysłem, szkolnictwem, służbą zdrowia, itd.);
20. Wspomaganie systemów dowodzenia w siłach zbrojnych;
21. Zdalne sterowanie sprzętem wojskowym – bezałogowe statki powietrzne (drony), roboty bojowe.

4. Negatywne skutki rozwoju cyberprzestrzeni

Oprócz pozytywnych skutków, rozwój cyberprzestrzeni doprowadził też niestety do pojawienia się różnego rodzaju zagrożeń¹⁷. Przyjmując za kryterium podziału istotność tych zagrożeń można je podzielić na cztery następujące grupy:

1. Zagrożenia zdrowia fizycznego – spowodowane np. zbyt długim wpatrywaniem się w monitor, czy ograniczeniem ruchu;
2. Zagrożenia zdrowia psychicznego, w szczególności uzależnienie od Internetu i gier komputerowych;
3. Zagrożenia związane z technologią – narażenie na pola elektromagnetyczne od łącz bezprzewodowych (blue touch, irda), migotanie obrazów na ekranach monitorach itp.;
4. Zagrożenia kryminalne (przestępstwa w sieci oraz z użyciem sieci¹⁸).

Ponieważ przypadki uzależnienia od Internetu stają się coraz częstsze, to warto zwrócić uwagę na charakterystyczne cechy, umożliwiające rozpoznanie tego zagrożenia. Są one następujące:

1. Tolerancja – potrzeba przeznaczania coraz więcej czasu na obecność w sieci (zaburzenie hierarchii potrzeb Masłowa, najważniejszą potrzebą dla

¹⁶Lis M., *Poznaj tajniki programowania w C#, Praktyczny kurs*, Wydawnictwo Helion, Gliwice 2007, s. 251.

¹⁷Pawłowska O., *Zagrożenia cyberprzestrzeni*, „Elektronika”, nr 12, 2016, s. 38-40.

¹⁸Skawiński J., *40 najbardziej niebezpiecznych (legalnych) stron w Internecie*, „Świat Wiedzy”, nr 12, 2017, s. 60-66.

- zachowania istniejącego stanu osoby uzależnionej staje się dostęp do sieci, a nie potrzeba pożywienia, bezpieczeństwa, czy kontaktów z rodziną);
2. Zaprzeczanie („nie jestem uzależniony”, „sytuacja jest pod kontrolą”);
 3. Obsesyjne myślenie o sieci;
 4. Obniżenie nastroju;
 5. Depresja;
 6. Wybuchy złości;
 7. Zaniedbywanie obowiązków;
 8. Unikanie realnych kontaktów;
 9. Pobudzenie psychoruchowe;
 10. Stany lękowe;
 11. Fantazje i urojenia;
 12. Tiki (ruchy mimowolne).

Najgroźniejszą grupę zagrożeń stanowią zagrożenia kryminalne, polegające na popełnianiu czynów zabronionych przez prawo. Lista najczęściej pojawiających się zagrożeń z tej grupy jest podana poniżej.

1. Hacking – włamywanie się za pośrednictwem sieci do połączonych z nią urządzeń (serwerów, maszyn) bez niszczenia zasobów (zbiorów danych, programów, uszkodzeń sprzętu);
2. Cracing – włamywanie się za pośrednictwem sieci podobnie, jak w poprzednim punkcie, ale połączone z niszczeniem zasobów;
3. Oszustwa handlowe;
4. Phishing – podszywanie się po inną osobę¹⁹;
5. Pushing – nakłanianie do czynów zabronionych lub nieetycznych (np. „niebieski wieloryb” – popularna, głównie wśród nastolatków w 2017 r., gra internetowa, zachęcająca uczestników do samookaleczenia);
6. Spaming – masowe rozsyłanie niechcianych informacji;
7. Obrażanie i poniżanie innych osób lub grup społecznych;
8. Hating – szerzenie nienawiści (np. na tle rasowym, albo z powodu przynależności do określonej grupy społecznej – kibiców konkurencyjnej drużyny piłkarskiej lub fanów zespołu muzycznego);
9. Cyberprzemoc;
10. Wyłudzenie informacji;
11. Kradzież informacji;
12. Kradzież przedmiotów za pośrednictwem Internetu, np. samochodu po przechwyceniu kodu, niezbędnego do jego uruchomienia²⁰.

Niewłaściwe wykorzystanie rozwoju cyberprzestrzeni może być też okazją do pojawienia się negatywnych skutków w na skalę społeczną, takich jak:

1. Cyberprzestępczość – obejmuje wszystkie grupy przestępstw, które można popełnić w sieciach komputerowych lub za ich pomocą²¹;
2. Cyberszpiegostwo – wskutek umieszczania w sieciach komputerowych coraz większej ilości informacji stają się one przedmiotem zainteresowania służb wywiadowczych i kontrwywiadowczych²²;

¹⁹Mitnick K., Vamasi R., *Niewidzialny w sieci, sztuka zacierania śladów*, Wydawnictwo Pascal, Bielsko-Biała 2017, s. 322.

²⁰Nadolski K., *Mroczna strona sieci*, „Widza i Życie”, nr 9. 2016, s. 29-33.

²¹Nadolski K., *Cyfrowy Survival*, „Widza i Życie”, nr. 3. 2018, s. 21-25.

3. Cyberterroryzm – skutek uzależnienia wielu szczególnie ważnych instytucji państwowych od sieci komputerowych ich zaatakowanie okazuje się być bardzo skuteczną formą osiągnięcia swoich celów przez grupy terrorystyczne²³;
4. Cyberwojna – obecnie w niektórych krajach już istnieje lub jest tworzony nowy rodzaj wojsk – wojska cybernetyczne, a cyberwojny uważa się za wojny przyszłości²⁴.

Nie wszystkie jednostki i grupy społeczne mogą korzystać z możliwości, które stwarza cyberprzestrzeń. Taka sytuacja nazywana jest wykluczeniem cyfrowym. Uważa się, że istnieją trzy główne przyczyny tego stanu rzeczy:

1. Techniczne – wynikają z niedostatecznych możliwości technicznych dostępu do sieci komputerowych, np. brak stacji przekaźnikowych w górach lub pochłanianie sygnałów w trudnych warunkach terenowych;
2. Ekonomiczne – są spowodowane brakiem środków finansowych na zakup odpowiedniego sprzętu, umożliwiającego dostęp do cyberprzestrzeni;
3. Psychologiczne – występują wtedy, gdy czynniki psychologiczne, np. braki odpowiednich predyspozycji lub umiejętności uniemożliwiają obsługę sprzętu zapewniającego dostęp do cyberprzestrzeni, w rzadkich przypadkach jednostki mogą też z własnej woli zrezygnować z dostępu do cyberprzestrzeni, motywując to przekonaniem o negatywnych aktywności obecności w tej dziedzinie²⁵.

Należy tu jeszcze dodać, że prawie każda, służąca pozytywnym celom funkcjonalność cyberprzestrzeni może być również wykorzystana do popełnienia przestępstwa. Potrzebne jest do tego zaistnienie dwóch podstawowych czynników – sprawcy o odpowiednich predyspozycjach osobowościowych i słabości zabezpieczeń. Dla przykładu, wirtualna wycieczka po muzeum z cennymi eksponatami służy w zamierzeniu ich twórców celom edukacyjnym i upowszechnianiu kontaktów ze sztuką. Ta sama wycieczka może posłużyć do zaplanowania udanego napadu rabunkowego na to muzeum, jeżeli znajdzie się odpowiednio zmotywowany sprawca i zabezpieczenia tej placówki okażą się niewystarczające.

5. Wnioski

Rozważania przeprowadzone w poprzednich częściach artykułu powalają na dokonanie kilku uogólnień i sformułowanie przedstawionych poniżej wniosków.

1. Obecnie zachodzi bardzo szybki, wręcz burzliwy i wielokierunkowy, rozwój cyberprzestrzeni²⁶.

²²Usidus M., *Jak chronić nasze elektroniczne życie, Internetuj bez obaw*, „Młody Technik”, nr 4, 2017, s. 60-62.

²³Dras M., Katuski M., Szafrńska M., *Impulsy HPM – zaburzenia i ich oddziaływanie na systemy podstawowe*, „Przegląd Elektrotechniczny”, rocz. 91, nr 11, 2015, s. 11-14.

²⁴Wnuk M., Matuszewski J., Chudy Z., *Nowe technologie i urządzenia rażenia elektromagnetycznego w dziedzinie walki elektronicznej*, „Przegląd Elektrotechniczny”, rocz. 91, nr 3, 2015, s. 92-95.

²⁵Levine J.R., Baroudi C., Young M.L., *Internet dla opornych*, Oficyna Wydawnicza READ ME, Warszawa 1997, s. 65.

²⁶Tarnowski P., Kołodziej M., Majkowski A., Rak R., *A system for synchronous acquisition psychological signals aimed at emotion recognition*, „Przegląd Elektrotechniczny”, rocz. 92, nr 12, 2016, s. 327-331.

2. Pojawiają się nowe technologie i wynikające stąd nowe możliwości komunikowania się, zbierania, przetwarzania i gromadzenia informacji oraz nowe rodzaje usług niemal we wszystkich dziedzinach życia społecznego.
3. Zachodzące zmiany w istotny sposób wpływają na relacje międzyludzkie, zarówno pozytywnie jak i negatywnie, np. ułatwiają zawieranie znajomości, kontakty z osobami w odległych miejscach, ale też powodują powierzchowność tych kontaktów, czy umożliwiają różnego rodzaju nadużycia i popełnianie przestępstw. Zmiany te kształtują nową formę kultury dialogu i przyczyniają się zarówno do budowania pozytywnych więzi społecznych i budowania i pokoju, jak też generują nowe, nieznanne dotąd konflikty.
4. Zagrożenia i zmiany w życiu społecznym, do których prawdopodobnie doprowadzi burzliwy i często niekontrolowany rozwój cyberprzestrzeni, mogą okazać się trudne do przewidzenia. Stąd też rozwojowi technologii informacyjnej towarzyszą zarówno liczne nadzieje, jak i obawy. Przedmiotem tych obaw są m.in. ochrona danych osobowych²⁷, prywatność w sieci, utrata kontroli na robotami wyposażonymi sztuczną inteligencją, zniszczenie mienia²⁸, zamachy na elementy infrastruktury cyberprzestrzeni przy użyciu broni elektromagnetycznej, spłylenie kontaktów międzyludzkich, czy zdalne sterowanie zachowaniem członków grup społecznych w celach przestępczych, a nawet globalna wojna jądrowa, spowodowana przypadkowo przez atak hakerów na wyrzutnie rakiet balistycznych. Na obecnym etapie rozwoju cyberprzestrzeni trudno całkowicie wykluczyć zasadność tych obaw.²⁹

Chociaż zależenie uniwersalnego środka, zapobiegającego wszystkim negatywnym skutkom rozwoju cyberprzestrzeni jest niemożliwe, to jak zawsze wskazane jest zachowanie krytycyzmu i dystansu do wprowadzanych innowacji. Cyberprzestrzeń, jak każdy wynalazek dokonany przez człowieka, posiada bowiem swoje niewątpliwe zalety, ale ma też istotne wady. Dokładne przetestowanie nowych technologii przed ich wdrożeniem na szeroką skalę umożliwi wykorzystanie zalet tych rozwiązań i ograniczenie wielorakich szkód.

Streszczenie

Na wstępie artykułu krótko przeanalizowano znacznie i ewolucję słowa „przestrzeń” i pojawienie się terminu „cyberprzestrzeń”, jako umownego określenia przestrzeni, w której funkcjonuje i rozwija się w współczesna technologia informacyjna (IT – Information Technology). Podano również zwykle przyjmowaną definicję kultury i zwrócono uwagę na rolę pokoju oraz dialogu społecznego w jego kształtowaniu. Następnie przedstawiono nowe osiągnięcia i możliwości techniczne, pojawiające się w cyberprzestrzeni, do których należą w szczególności: techniki biometryczne, Internet rzeczy (IoT – Internet of Things), sztuczna inteligencja (AI – Artificial Intelligence), rzeczywistość rozszerzona (AR – Augmented Reality), rzeczywistość wirtualna (VR – Virtual Reality) oraz interfejsy mózg-komputer (BCI – Brain Computer Interface). W dalszej części przedyskutowano wpływ tych osiągnięć na zmiany form dialogu społecznego, uwzględniając zarówno jego

²⁷Usidus M., *Szyfrem i mieczem, Arsenal nowych technik ochrony prywatności w sieci*, „Młody Technik”, nr 10, 2017, s. 32-35.

²⁸Urbancokova H., Valouch J., Kovar S., *Stopping of transport vehicles using the power electromagnetic pulses*, „Przegląd Elektrotechniczny”, rocz. 91, nr 8, 2015, s. 101-104.

²⁹W. Małecki (red.), *Ukradną twoje kliknięcia*, „Komputer Świat”, nr 17, 2010, s. 10.

pozytywne, jak też negatywne aspekty oraz obecne i przyszłe zagrożenia. Na podstawie tych rozważań, w końcowej części artykułu, sformułowano wnioski, dotyczące głównych kierunków zmian, które są powodowane w kulturze dialogu społecznego w wyniku rozwoju cyberprzestrzeni.

Słowa kluczowe: technologia informacyjna, przestrzeń, cyberprzestrzeń, kultura, dialog pokój społeczeństwo, zależność, niebezpieczeństwo

Summary

In the introduction we shortly analyzed the meaning and evolution of the word "space" and the origin of the term "cyberspace", as conventional name of a space in which operating and developing modern Information Technology (IT). We also gave a commonly accepted definition of the culture and considered its progress in terms of peace and social dialog. Furthermore, we presented new achievements and technical possibilities occurring within the cyberspace, to which the following things belong such as biometric techniques, the Internet of Things (IoT), artificial intelligence (AI), Augmented Reality (AR) and Virtual Reality (VR), and of course brain-computer interfaces (BCI). Afterwards, we discussed the impact of those inventions on the change of the social dialog form, accounting for its beneficial and negative aspects, and current and future exploits. From those considerations, in the final section, we arrived at the results concerning main change directions, appearing in the culture of social dialog due to the cyberspace advancement.

Key words: information technology, space, cyberspace, culture, dialog, peace, society, influence, danger

Bibliografia

- Ajduk Z., Pokorski S., *Świat supersymetrii*, „Wiedza i Życie”, nr 4, 2008, s. 30-33.
- Bronsztejn I.N., Siemiendajew K.A., Musiol G., Mühlhing H., *Nowoczesne kompendium matematyki*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2009, s. 650.
- Dras M., Kałuski M., Szafrąńska M., *Impulsy HPM – zaburzenia i ich oddziaływanie na systemy podstawowe*, „Przegląd Elektrotechniczny”, rocz. 91, nr 11, 2015, s. 11-14
- Dreszer J., Koch E., Kulesza C., Trajdos T., Wojdat M. (red.), *Poradnik inżyniera matematyka*, Wydawnictwa Naukowo-Techniczne, Warszawa 1971, s. 933.
- Fulmański P., Sobieski Ś, *Wstęp do informatyki, podręcznik*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2005, s. 23.
- Hartle J.B., Gravity, *An Introduction to Einstein's General Relativity*, edited by: Pearson Education, Inc. Addison Wesley, San Francisco 2003, p. 199.
- Kmita J., *Kultura i poznanie*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1985.
- Krzyżanowski P., *Obliczenia inżynierskie i naukowe, Szybkie, skuteczne, efektywne*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2012, s. 199.
- Levine J.R., Baroudi C., Young M.L., *Internet dla opornych*, Oficyna Wydawnicza READ ME, Warszawa 1997, s. 65.
- Lis M., *Poznaj tajniki programowania w C#, Praktyczny kurs*, Wydawnictwo Helion, Gliwice 2007, s. 251.
- Masłow A., *Motywacja i osobowość*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2017.

- Mitnick K., Vamosi R., *Niewidzialny w sieci, sztuka zacierania śladów*, Wydawnictwo Pascal, Bielsko-Biała 2017, s. 322.
- Mizerski W., *Tablice fizyczno-astronomiczne*, Wydawnictwo Adamantan, Warszawa 2013, s. 457.
- Nadolski K., *Cyfrowy Survival*, „Wiedza i Życie”, nr. 3. 2018, s. 21-25.
- Nadolski K., *Mroczna strona sieci*, „Wiedza i Życie”, nr 9. 2016, s. 29-33.
- Nadolski K., *Wielki brat patrzy*, „Wiedza i Życie”, nr 7. 2016, s. 58-63.
- Pawłowska O., *Zagrożenia cyberprzestrzeni*, „Elektronika”, nr 12, 2016, s. 38-40.
- Plucińska M., Ryżko J., *Dynamika rozwoju biometrii w ostatnich latach*, „Elektronika”, nr 12, 2016, s. 41-45.
- Romaniuk R.S., *Internet przedmiotów – od nauki do przemysłu*, „Elektronika”, nr 6, 2017, s. 3-37.
- Skawiński J., *40 najbardziej niebezpiecznych (legalnych) stron w Internecie*, „Świat Wiedzy”, nr 12, 2017, s. 60-66.
- Tanaś S., *Przestrzeń turystyczna cmentarzy. Wstęp do tanatoturystyki*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2008, s. 7.
- Tarnowski P., Kołodziej M., Majkowski A., Rak R., *A system for synchronous acquisition psychological signals aimed at emotion recognition*, „Przegląd Elektrotechniczny”, rocz. 92, nr 12, 2016, s. 327-331.
- Taylor E.F., Wheeler J.A., *Spacetime Physics*, edited by: W.H. Freeman and Company, San Francisco and London 1962, p. 63.
- Urbancokova H., Valouch J., Kovar S., *Stopping of transport vehicles using the power electromagnetic pulses*, „Przegląd Elektrotechniczny”, rocz. 91, nr 8, 2015, s. 101-104.
- Usidus M., *Jak chronić nasze elektroniczne życie, Internetuj bez obaw*, „Młody Technik”, nr 4, 2017, s. 60-62.
- Usidus M., *Szyfrem i mieczem, Arsenal nowych technik ochrony prywatności w sieci*, „Młody Technik”, nr 10, 2017, s. 32-35.
- W. Małecki (red.), *Nowy wymiar komputera*, „Komputer Świat”, nr 17, 2010, s. 18-25.
- W. Małecki (red.), *Ukradną twoje kliknięcia*, „Komputer Świat”, nr 17, 2010, s. 10.
- Wnuk M., Matuszewski J., Chudy Z., *Nowe technologie i urządzenia rażenia elektromagnetycznego w dziedzinie walki elektronicznej*, „Przegląd Elektrotechniczny”, rocz. 91, nr 3, 2015, s. 92-95.

Danuta CIUKSZO
Gdańska Szkoła Wyższa

DIALOG I DYSKUSJA VERSUS KONFLIKT I AGRESJA

Biblijne określenie: „Na początku było słowo...” interpretuje się najogólniej jako dialog Boga i człowieka. Bóg mówił do człowieka dał mu prawa, uczył jak postępować. Człowiek zadawał pytania a Bóg odpowiadał, objaśniał i używał metafor aby przybliżyć prawdę i sens etyczny swoich praw, które zapewniały zgodę, porządek i pokój. Gdy człowiek nie słuchał popadał w konflikt z Bogiem.

Fakt, że na początku było słowo oznacza też, że człowiek jest wybrany spośród innych stworzeń, a słowo, mowa, rozmowa i dialog odróżniają go od tych stworzeń, umożliwiając komunikację zarówno z Bogiem jak i między sobą.

Edward Hall utożsamiał komunikację z kulturą, twierdził, że kultura to komunikacja¹.

Słowo, rozmowa, konwersacja a szerzej komunikacja jest zaczątkiem wszelkiej kultury, gdyż dzięki kompetencjom komunikacyjnym ludzie zaczęli rozwijać język, który ułatwiał im współpracę w grupie ale także umożliwił dialog wewnętrzny. Kompetencje komunikacyjne nie wystarczają aby stawać się człowiekiem. Musi ktoś mówić do dziecka, aby nauczyć go mowy. Dzięki tej relacji rozwija się umysł i osobowość. Już sam proces uczenia się jest rozwojowy.

G.H. Mead, amerykański prekursor psychologii społecznej i socjologii twierdził, że umysł, osobowość i społeczeństwo, to ten sam proces.² Dzięki słowom człowiek prowadzi dialog wewnętrzny. Towarzyszą temu obrazy innych i wyobrażenia relacji z nimi. W wyobraźni człowiek analizuje alternatywne kierunki działania w oparciu o zinternalizowane wartości i normy oraz wzory postępowania dane w kulturze społecznej. Początek tym wzorom dają zwykle wierzenia i religie a następnie obyczaje i systemy prawne. Komunikacja odgrywa także zasadniczą rolę w tworzeniu i rozwijaniu więzi społecznej zarówno w małych grupach, które są kolebka ludzkiej osobowości jak i w szerszym społeczeństwie. Doskonalenie sposobów porozumiewania się między jej członkami, spowodowało poprawę współpracy w grupie i zwiększyło jej konkurencyjność w środowisku. Wyrażanie emocji, uzgadnianie poglądów i opinii, kształtowanie postaw, wyrażanie szacunku, wyjaśnianie nieporozumień i tłumienie konfliktów oraz nie dopuszczanie do eskalacji agresji, ludzie uzyskują głównie dzięki rozwojowi systemów komunikacji.

Ludzie pierwotni nie wytworzyli odrębnej instytucji edukacyjnej. W grupach pierwotnych, plemiennych wystarczał przekaz bezpośredni, ustny i obserwacja zachowań innych, zwłaszcza tych znaczących, najpierw dziadków, rodziców następnie kapłanów i wodzów.

Przekaz ustny między swoimi i między sąsiadującymi kulturami z czasem zastąpiła instytucja edukacji, a współcześnie zuniwersalizowały media na szeroką międzykulturową skalę. Ciągle jednak poziom tego dialogu nie jest tak rozwinięty aby wykluczyć konflikty i agresję.

¹E. Hall, *Bezgłośny język*. Warszawa 1987.

²G. H. Mead, *Umysł, osobowość, społeczeństwo*, Warszawa 1975.

Instytucja edukacji funkcjonuje dzięki nagromadzonej przez wieki wiedzy i doświadczeniu. Ludzie nauczyli się z czasem zapisywać przekaz werbalny (nie tylko przechowywać w umyśle starszych i mędrców). Poczynając od jaskiniowych obrazów, kończąc na abstrakcyjnych znakach, literach, tekstach i złożonych dyskursach medialnych. Rozwój pisma i druku pozwolił na upowszechnienie instytucji edukacyjnych w społeczeństwach. I tak jak na początku dziejów, współpraca ludzi w zakresie problemów dostosowania się do środowiska i wymogów współczesności, np. poziomu życia, zależy od dostępu do edukacji. Wiadomo, że edukacja pozwoli zacofanym społeczeństwom przezwyciężyć problemy rozwoju i dostosowania się. W tym procesie niezbędny jest dialog między tymi, którzy posiadają wiedzę a tymi, których tradycyjna wiedza i sposoby(wzory) zachowania już nie wystarczą aby przetrwać.

Wiedza jest dziś podstawowym kapitałem ludzkości. W psychologii humanistycznej uważa się, że każdy człowiek ma potencjał twórczy i możliwości twórczego działania, jednak są one tłumione i ograniczane przez socjalizację w zdeorganizowanych grupach pierwotnych, np. rodzinach, totalitarnych systemach społecznych i zatrutym środowisku.³ Ponadto agresywne działania na bazie konfliktów interesów bardzo utrudniają lub wręcz niemożliwiają rozwój twórczego potencjału jednostek i grup ludzi, więc współpraca opierająca się na wspólnej wiedzy jest w skali globalnej na niewystarczającym poziomie.⁴

Dlatego wielu intelektualistów postuluje propagowanie kultury zrównoważonego rozwoju i kultury pokoju.

Aby ograniczyć konflikty i rozwijać współpracę potrzebujemy jako ludzkość dialogu międzykulturowego. Wartości uniwersalne w kulturach są te same. Kultury jednak różnią się przede wszystkim hierarchią wartości. Wielu intelektualistów, m. in. Maks Weber, Florian Znaniecki, Fritjof Capra i Jan Paweł II, zwracało uwagę na potrzebę wspólnej filozofii wartości co można próbować uzyskać jedynie poprzez komunikację: dialog i szerszą dyskusję.⁵

Dialog stanowi pojęcie o dużej wieloznaczności. Często bywa stosowane (wręcz nadużywane) zarówno w dyskusjach naukowych, jak i potocznych. Spore nim zainteresowanie może wynikać między innymi z tego, iż współcześnie filozofia dialogu proponuje nowe sposoby poznawania i rozumienia świata.⁶ Filozofowie tego nurtu są przekonani, że dzięki takiemu podejściu możliwe będzie rozwijanie kultury pokoju i współpracy międzykulturowej w wymiarze globalnym.

Według Zbigniewa Nęckiego podstawową kategorią komunikacji międzyludzkiej jest konwersacja, odbywająca się w przestrzeni, którą nazywa dyskursem. Konwersacja, w węższym znaczeniu rozmowa, to złożony proces kooperacji między nadawcą a odbiorcą, w którym interlokutorzy uzgadniają nie swoje znaczenie i znaczenie obiektów z ich otoczenia.⁷

³F. Capra, *Punkt zwrotny*, 1987.

⁴F. Capra, *Deep ecology. A New paradigm* (w:) "Earth Island Journal".1987.

⁵D. Ciukso, *Spiritual Values In View of Progress and Global Development* (w:) Sitek B., Szczerbowski J., Bauknecht A., W., Dammacco G., (red.): *Human Rights, spiritual Values and Global Economy*, South Jordan USA 2011, ss.582-593.

⁶T. Żółkowska, *Ja, Ty, Inny – dialog?* (w:) „Studia Edukacyjne”. 2013, nr 28, s. 17.

⁷B. Nęcki, *Komunikacja międzyludzka*, Kraków 2000, s.6-10.

Aby konwersacja była skuteczna potrzebne jest uzgodnienie kodu komunikacyjnego, przestrzeganie reguł kulturowych i podzielenie z innymi tych samych doświadczeń.⁸

Dialogowi przypisuje się najczęściej dwa znaczenia. Pierwsze to dialog jako rozmowa, w której ideą regulatywną jest pojednanie, uzgodnienie stanowisk lub przynajmniej wypracowanie wygodnego, to znaczy nie zubożającego dla obu stron współbycia.

Dialog jest także rozumiany w znaczeniu filozoficzno-metafizycznym, jakie nadaje mu dialogika, przechodząca ponad potocznym doświadczeniem, a które niejako „z natury migotliwe i ulotne” prezentuje się w dialogice poprzez analizy spotkań Ja z Innym.

Mówiąc o dialogu jako rozmowie, mamy na myśli wymianę informacji pomiędzy dwoma lub więcej osobami.

Przy czym, możliwość uczestniczenia większej liczby osób może zaburzyć relację między nimi, a właśnie ta relacja stanowi ważny element analizy dialogu jako spotkania.

W tej sytuacji pojawia się przestrzeń dla dyskusji, gdzie możliwy jest zorganizowany i oparty o wypracowane reguły dialog w większym gronie.” Nikt z nas nie wie tyle, ile wiemy wszyscy razem”, jak pisze Z. Lemmermann w *Szkole dyskusowania*.⁹

Wracając do ujęcia dialogu jako spotkania, znajdujemy jego definicję u czołowego przedstawiciela filozofii dialogu M. Bubera, który pisze: „na początku jest relacja”, dialog, który „(...) jest postępowaniem ludzi wobec siebie, znajdującym jedynie wyraz w komunikacji”.¹⁰

Z takiego ujęcia wynika, że filozofia dialogu może stanowić perspektywę do analizy dialogu zarówno jako relacji międzyludzkiej, jak i w kontekście problemów, czy wręcz niemożliwości relacji dialogicznej między Ja, Ty, Inny w globalnym świecie.

Filozofia dialogu rozwijała się w XX wieku, a jej prekursorzy to starożytni myśliciele tacy jak Protagoras z Abdery (480 – 410 r. p.n.e.), Demostenes (384 – 322 r. p.n.e.) oraz Cyceron. Sokrates i Platon to również autorytety w dziedzinie dialektyki i retoryki.

Współcześni filozofowie dialogu tacy jak: F. Ebner, E. Levinas, F. Rosenberg, K. Barth czy J. Tischner podważali ogólną tendencję filozofii nowożytnej.¹¹ Jedną z najważniejszych tez było uznanie doświadczenia jako czegoś bardziej znaczącego niż poznanie. Powstające wówczas (niezależnie od siebie) koncepcje krytykowały te poglądy, które ujmowały człowieka jako poznający podmiot. Myślą przewodnią stał się człowiek i jego relacja z drugim człowiekiem.

Drugi człowiek został uznany za fundamentalną realność doświadczenia emocjonalnego, a więź i relacja z nim podniesiona do rangi czegoś najbardziej pierwotnego i kardynalnego dla człowieka jako takiego i jego umiejscowienia w świecie. Przy czym, samo określenie drugi człowiek przez wybranych filozofów jest różnie ujmowane¹².

⁸Ibidem.

⁹Z. Lemmermann, *Szkola dyskusowa*, Wrocław 1994, s.11.

¹⁰T. Żółkowska, op. cit., s. 17.

¹¹B. Baran, *Filozofia dialogu*, Kraków 1991.

¹²T. Żółkowska, op. cit., s.19.

Podobnie pisał czołowy polski filozof i socjolog kultury Florian Znaniecki, który u podstaw wspólnej filozofii wartości umieszczał zasadę, że zasadnicze znaczenie odgrywała zasada etyczna głosząca, że wszyscy ludzie, gdziekolwiek żyją i do jakich społeczeństw należą, bez względu na różnicę wieku, płci, rasy i przynależności klasowej powinni być zawsze traktowani przez innych ludzi jako bardzo ważne pozytywne wartości. Zgodnie z tą zasadą na ideał postępu ludzkości składają się: stała, powszechna poprawa ludzkiego zdrowia, rozwój technologiczny przyczyniający się do wzrostu dobrobytu ludzi na całym świecie, pełny intelektualny, moralny i estetyczny rozwój osobowości ludzkich, dzięki odpowiedniemu kształceniu, stopniowa integracja wszelkich wpływowych grup społecznych w jedno dobrze zorganizowane społeczeństwo światowe, stałe zbiorowe popieranie rozwoju twórczości w różnych dziedzinach kultury.¹³

Jeden z najbardziej znanych filozofów dialogu Martin Buber twierdził, że:

„(...)człowiek staje się osobą dopiero w relacji do Ty, (...) relacja jest wzajemnością. Moje Ty działa na mnie tak, jak ja działam na nie. (...) Dopiero gdy indywiduum uzna drugiego w całej jego inności jak siebie, jako człowieka, i w ten sposób przedrze się ku drugiemu, wtedy – w tym bliskim i przemijającym spotkaniu przełamie ono swoją samotność.”¹⁴

Buber relację pomiędzy Ja i Ty ujmował w sposób dwuwymiarowy. Jego zdaniem, człowiek sam dokonuje pewnych wyborów relacyjnych. „Ty spotyka mnie. Lecz to ja wchodzę w bezpośrednią relację z nim. Relacja to wybór a jednocześnie bycie wybranym, jest bierna i aktywna zarazem”.

Zdaniem tego filozofa, to człowiek sam określa relacje, z jakimi wchodzi z innymi ludźmi, a sama relacja pozwala mu lepiej określić samego siebie:

„(...)człowiek staje się Ja w relacji do Ty. Naprzeciw pojawia się i znika, wydarzenia relacji zagęszczają się i rozpraszają, a w tej przemienności rośnie świadomość niezmiennego partnera, świadomość Ja. (...) Fundamentalnym faktem ludzkiej egzystencji jest człowiek z człowiekiem. Świat ludzi znamionuje przede wszystkim to, że tutaj wydarza się między istotą a istotą coś, czego nie znajdzie się nigdzie w przyrodzie.” Relacji Ja-Ty Buber przeciwstawiał stosunek Ja-To, Ja-Ono, w którym świat, a także możliwy partner dialogu zostaje uprzedmiotowiony, staje się przedmiotem doświadczenia.¹⁵

Relacja Ja-To oznacza posiadanie przedmiotu, przybierając rozmaite postaci codziennego doświadczenia, oznacza zawsze ja posiadam (postrzegam, przedstawiam sobie, myślę, odczuwam) coś.

Sposób Ja-Ty stanowi relację. Doświadczenie To (którym może być też On i Ona) dokonuje się „we mnie”, relacja, stosunek zachodzi między mną a światem.

Relacja Ja-Ty jest stosunkiem bliskości, a doświadczenie oznacza zachowanie dystansu wobec jego przedmiotu.¹⁶

Relacja Ja-Ty według Bubera to relacja wzajemności, partnerstwa. „Relacja jest wzajemnością. Moje Ty działa na mnie tak, jak ja działam na nie”.

Buber zwraca uwagę, że dialog to nie tylko relacja komunikacyjna. Aby spotkanie było autentyczne, powinno spełniać pewne warunki.

¹³F. Znaniecki, *Współczesne narody*, Warszawa 1990.

¹⁴T. Żółkowska, op. cit., s. 19.

¹⁵Ibidem, s. 20.

¹⁶Ibidem.

Jednym z nich jest to, że należy traktować drugiego człowieka jak samodzielną jednostkę, a nie „moje jej przedstawienie”, należy uznać jej „status bytu naprzeciw mnie”.

Prawdziwy dialog wymaga akceptacji inności. Jak pisze Buber:

„(...)wszystko zależy od tego, czy każdy (...) odnosi się do drugiego jako takiego, kim on jest naprawdę, przy całej chęci wpłynięcia na niego przyjmuje go i potwierdza takim, jaki ów ktoś jest. (...) Człowiek wychodzi światu naprzeciw i nawiązuje dialog, czyniąc swe życie bogatszym o nowe doświadczenia. Pozostaje jednak istotą samodzielną, która tworzy związki z samodzielnymi bytami innych ludzi, wobec czego człowiek dystansuje się w stosunku do nich, uznając ich odmiennosc.”

Zdaniem filozofa, dopiero kiedy „powstaje wyłączenie – wówczas można działać, pomagać, uzdrawiać, wychowywać, wspierać, wyzwalać”.

Kolejnym warunkiem dla Bubera jest konieczność wczucia się w doświadczenie drugiego człowieka i wytworzenie się wspólnej więzi.¹⁷

Miłość też jest ważnym elementem filozofii Bubera. Pisze on:

„uczucia się ma, miłość natomiast dzieje się”, miłość pozwala nie tylko na podejmowanie relacji z człowiekiem i poznawanie Ja „ona istnieje między Ja i Ty”, idąc dalej podkreśla, że *miłość jest działaniem w świecie*.¹⁸

M. Buber w dialogu ceni sobie też szczerść i konkretnosc, kiedy nie są spełnione te warunki, to zdaniem filozofa „to co mnie spotyka jest zagadywaniem mnie”.

Swoją koncepcję „dialogiki” traktuje jako „rzeczywiste wyjście ku drugiemu i bycie z nim”.¹⁹

U Bubera dialog toczy się w relacji naprzeciw siebie, w sytuacji zobowiązania, zaangażowania wzajemności.

Jak pisze H. Buczyńska-Garewicz, tę relację cechuje stosunek wzajemności „(...) mówienie i słuchanie, przekazywanie i odbieranie, dawanie i branie”.

Warunkami dialogu, według Bubera, jest więc symetria, równowaga, zwrotnosc.²⁰

Dialog w perspektywie klasycznej filozofii dialogu, przede wszystkim u Bubera, zakłada partnerstwo w relacji z innym, otwartosc, bliskość w spotkaniu, poczucie ważności i wiarygodności dla partnerów.

Podkreśla podmiotowosc, wartosc każdego z partnerów, a szczególnie wtedy, kiedy ten Inny wymaga szczególnego poznania i zrozumienia.

W filozofii dialogu zwraca się też uwagę na przestrzeń relacji Ja-Ty. Na przestrzeń, czyli to pomiędzy, opisujące sposoby relacji, usytuowanych naprzeciw – jak pisze Buber – ja i Ty. Pomiedzy nie dotyczy zatem świata wewnętrznego ani świata zewnętrznego, ale jest rzeczywistą przestrzenią, gdzie coś się dzieje i jest rzeczywistym miejscem i nosicielem międzyludzkiego dziania się.

To właśnie dzięki temu drugiemu człowiekowi, temu Ty, Innemu możliwa jest relacja spotkania.²¹

¹⁷Ibidem, s. 20-21.

¹⁸Ibidem, s. 21.

¹⁹Ibidem, s. 23.

²⁰Ibidem, s. 25.

²¹Ibidem, s. 28.

Takie spotkanie może mieć charakter dyskusji. W tłumaczeniu z języka łacińskiego pojęcie dyskusji jest interpretowane jako synonim rozłożenia, rozbicia rozplątania a znaczenia te odnoszą się do sfery wypowiedzi, objaśnień, rozmów i wspólnego wyjaśniania stanu rzeczy. „Dobry dyskutant musi być elokwentny i stanowczy, rzeczowy i cierpliwy, musi umieć słuchać innych i wczuć się w ich sytuację, wreszcie – co równie ważne – musi dysponować całym bogactwem technik argumentacji i perswazji”.²²

Z. Lemmermann podaje cały zestaw technik argumentacji, z których wybrano najczęściej stosowane w praktyce, są to :

1. Technika kwestionowania faktów bazowych

Bazę prowadzonej argumentacji stanowią fakty. Jeśli poprawnie zakwestionujemy fakty przeciwnika, wówczas cały gmach jego argumentacji runie.

2. Technika demaskowania sprzeczności

Przyglądamy się krytycznie argumentacji drugiej strony aby stwierdzić czy nie zachodzą sprzeczności między poszczególnymi jej częściami lub faktami. Nie możemy pozwolić, by umknęła nam jakakolwiek sprzeczność.

3. Technika wnioskowania

Argumentację należy prowadzić z uwzględnieniem wymogów logicznego rozumowania, a także demaskować każde odstępstwo od tej zasady zauważone u przeciwnika.

4. Technika przykładu

Przykład przytacza się w wypowiedzi jako dodatkowe, poglądowe świadectwo, zaczerpnięte z procesów rzeczywistych lub domniemanych.

5. Technika porównań

Dyskutujący musi umieć rozpatrzyć odpowiednio dobrane podobne przypadki i na tej drodze zanalizować stanowisko przeciwnika, przeprowadzić jego krytykę i wykazać prawdziwe relacje wiążące je z innymi faktami.

Porównanie rzadko ma siłę uzasadnienia, ale stosując tę technikę można osłabić siłę ataków przeciwnika i w lepszym świetle ukazać swoje stanowisko.

6. Technika odwrócenia („tak, ale”)

Stosowanie techniki odwrócenia polega na tym, że rozpatruje się drugą - odwrotną stronę zagadnienia. Można przytaknąć przeciwnikowi, lecz potem musi pojawić się „ale” - przystępuje się do uzupełnienia argumentacji przeciwnika.

7. Technika analizy i oceny

Przeanalizowanie wypowiedzi przeciwnika, doszukanie się słabych punktów, nieścisłości i ich zakwestionowanie, np. „Teoretycznie brzmi to bardzo dobrze, ale tego i tego nie można przeprowadzić, gdyż...”.

8. Technika bumerangu

Polega na odrzuceniu przeciwnikowi formułowanych przez niego zarzutów, często stosowana pod postacią pospolitych replik - pokonanie przeciwnika jego własną bronią, np. „Jak oni się wściekną, zabiją cię!” – „A ciebie, gdy odzyskają zdrowy rozsądek!”.

9. Technika niedowartościowania

Technika bazuje na tym, że przedstawione fakty mają jeszcze inne znaczenie niż to, jakie przypisuje im dany człowiek, np. przystanek autobusowy pod oknem -

²²H.Lemmermann, Szkoła dyskusowania, Wrocław 1994, s.15.

jedna osoba twierdzi, że to źle, bo głośno, druga uzasadnia, że to dobrze, bo blisko.

10. Technika dowartościowania

Danej sytuacji przypisuje się większą wartość argumentacji niż uczynił to przeciwnik.

11. Technika przewartościowania

Całkowite odwrócenie wartości argumentacyjnej.

12. Technika uprzedzania zarzutów

Przed dyskusją należy zastanowić się, co przeciwnicy mogliby zarzucić naszym wywodom, nie przedstawić kilku argumentów w własnym wystąpieniu, a potem w trakcie dyskusji uprzedzić nasuwające się zarzuty i w przekonujący sposób osłabić je.

13. Technika pytań sondujących

Przeciwnik musi zadeklarować określone stanowisko w odpowiedzi na nasze pytania, które są krótkie, zwięzłe, a zarazem precyzyjne, np. „Co Pan sądzi o znaczeniu sportu dla rozwoju naszych dzieci?” - dalsza dyskusja nad podstawowymi kwestiami – zdecydowane wyjawienie stanowiska przez przeciwnika - wyjście z propozycją budowy hali gimnastycznej.

14. Technika pozornego poparcia

Pozornie nie stawiamy żadnego sprzeciwu, popieramy tezy przeciwnika, a tak naprawdę obalamy jego stanowisko, np. „Zapomniał Pan przytoczyć jeszcze takie a takie argumenty na rzecz swojej tezy, ale na nic się one Panu nie przydadzą, gdyż...”²³

Lemmermann wyróżnia techniki rzetelne i nierzetelne traktując te drugie jako nieetyczne i manipulacyjne. Generalnie techniki argumentacji i zasady skutecznego komunikowania się mogą być wykorzystywane w sytuacjach konfliktowych.

Konflikt wynika najczęściej z powodu różnicy interesów. Można go rozwiązać skutecznie prowadząc dyskusję i nie dopuścić do jego eskalacji, obniżając poziom frustracji i zahamować wzrost postaw agresywnych. Ważną rolę odgrywa w tym procesie aktywne słuchanie: „(...) słuchanie oznacza czynność świadomą, aktywną - intencjonalne nastawienie na odbiór wybranej dźwiękowej informacji”. Należy także obserwować uważnie zachowania niewerbalne interlokutora i próbować odczytywać nastroje i emocje.²⁴ Chodzi o umiejętność jak najskuteczniejszego uczestniczenia w komunikacji w roli odbiorcy. Umiejętność ta ma dwa zasadnicze aspekty: po pierwsze należy jak najwierniej odbierać informacje zawarte w komunikacie nadawcy (słuchanie skuteczne), a po drugie stworzyć nadawcy jak najlepsze warunki do przekazania informacji i udzielenia mu informacji zwrotnych. Ważna jest umiejętność parafrazowania, czyli takiego pytania nadawcy, poprzez które chcemy się upewnić czy dobrze go zrozumieliśmy. Bycie wysłuchanym jest bowiem, bardzo istotnym pozytywnym przeżyciem, umacniającym poczucie wartości nadawcy. Jednocześnie konwersacja staje się ważnym elementem trwałości więzi i współpracy parterów dialogu.²⁵

²³Ibidem, s.65-135.

²⁴M. Hartley, *Mowa ciała w pracy*, Kielce 2004, s.110-111.

²⁵J. Jarco, B. Lewandowska, B. Stasiuk, *Sztuka słuchania*, (w:) J. Jarco, (red.): *Socjologia i komunikacja społeczna*. Wrocław 2000, s.181-189.